

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ▶ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΑΗΣ, Δυσχέρειες στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ▶ ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «τρακτούργια» του καπετάν Κώττα. Ιστορία μιάς φήμης ▶ ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ▶ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιλερ και την λόγην αντικαθιστά το ψηφοδέλτιον και η πένα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ▶ ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ▶ ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ▶ ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ▶ ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΩΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέρι στη μεσοπολεμική Ελλάδα ▶ ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ▶ ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκεμβριανά: Η απαγόρευση του συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, *Χριστίνα Αργιαντώνη*, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Καλλιόπη Γερονιμάκη*, Σίμος Μποζίκης, Χριστίνα Κουσιούρη, *Χρήστος Χατζημωσήφ*, Θάνος Αγγελόπουλος.

42

ΑΘΗΝΑ 2025

Μνήμη Αλέξη Πολίτη (1945-2025)

EMNE Μνήμων

doi: [10.12681/mnimon.45016](https://doi.org/10.12681/mnimon.45016)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

EMNE Μνήμων. (2025). Μνήμη Αλέξη Πολίτη (1945-2025). *Μνήμων*, 42, 337-346.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.45016>

ΜΝΗΜΗ ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ

(8.3.1945 – 11.4.2025)

Ο θάνατος του Αλέξη Πολίτη αποτελεί μεγάλη απώλεια για τις νεοελληνικές σπουδές και την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, της οποίας ο Αλέξης ήταν ενεργό μέλος. Η πολύχρονη συμμετοχή του στη συντακτική επιτροπή του *Μνήμονα*, τα πρωτότυπα άρθρα και οι βιβλιοκρισίες του, οι μεταφράσεις του, αποτελούν ορισμένες μόνο από τις πλευρές της προσφοράς του στην ΕΜΝΕ. Στο αμέσως προσεχές διάστημα, η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού θα τιμήσει τη μνήμη του με συνέδριο αφιερωμένο στο έργο του. Στις σελίδες που ακολουθούν –μικρό αφιέρωμα στη μνήμη του– εκτός από τους αποχαιρετισμούς της ΕΜΝΕ και του Χρήστου Λούκου, δημοσιεύεται και η ανέκδοτη παρουσίαση από τον Αλέξη Πολίτη του βιβλίου του Χρ. Λούκου για την ιστορία της Ερμούπολης: ένα κείμενο χαρακτηριστικό της σκέψης και του ύφους του αξέχαστου φίλου μας.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ Δ.Σ. ΕΜΝΕ – ΠΕΡ. ΜΝΗΜΩΝ

*Τέλος παίρνεις το ρίσκο μιας τελείας,
και μόνη παρηγοριά σου μένει να τη θεωρείς,
για δικό σου λογαριασμό, σαν άνω τελεία.*

(Πρόλογος στην *Ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.)

Αγαπητές/-οί φίλες/-οι,

Αποχαιρετούμε σήμερα τον Αλέξη Πολίτη, έναν από τους κορυφαίους νεοελληνιστές της τελευταίας 50ετίας, πρωτοπόρο στη μελέτη του δημοτικού τραγουδιού, αλλά και ευρύτερα στη μελέτη της πνευματικής ιστορίας του τόπου μας, στη μελέτη του λόγου και των αισθητικών, διανοητικών και κοινωνικών αναζητήσεων του 19ου αιώνα και όχι μόνο. Η συνεργασία του με την ΕΜΝΕ, σταθερή επί σχεδόν μισό αιώνα, περιλαμβάνει πλήθος δημοσιεύσεων και βιβλιοκρισιών στο έντυπο περιοδικό του και στη σειρά «Θεωρία και Μελέτες της Ιστορίας», αλλά και ζωντανή παρουσία σε δημόσιες συζητήσεις της Εταιρείας. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η μετάφραση του

σύντομου αλλά καίριου τομιδίου του Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας* (1981, 31 σ.) και τα *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880* (α' έκδ. 1993), που συνόδευσε, μεταξύ άλλων, γενιές μελετητών της ιστορίας στη γνωριμία τους με το πεδίο. Μαζί και μια τρίτη δημοσίευση, συχνό καταφύγιο για τη συγγραφή μελετών: οι «Υποσημειώσεις και παραπομπές», πρωτοδημοσιευμένη στον 12ο τόμο (1989) του *Μνήμονα*. Με την παρουσία του, με το παράδειγμά του και με τα γραπτά του μας βοήθησε πολύ στον *Μνήμονα* να συμμετέχουμε σε συλλογικές ερευνητικές προσπάθειες, σε έργα υποδομής. Η δεξιοτεχνία της γραφής του, η ευρύτητα του πνευματικού του ορίζοντα και η ευγενική του φυσιογνωμία αποτελούν ισχυρή παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές. Τον αποχαιρετούμε, λοιπόν, με μια άνω τελεία, τώρα πια που το έργο του βάζει πλώρη για μια δεύτερη ζωή.

ΕΝΑΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΣ ΠΟΥ ΜΟΙΡΑΖΟΤΑΝ
ΑΠΛΟΧΕΡΑ ΤΙΣ ΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ: ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΛΟΥΚΟΥ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ

Δεν μου είναι εύκολο να συνοψίσω σε ένα μικρό σημείωμα τις σχέσεις μιας πενήνταετίας περίπου με τον αγαπητό μου φίλο Αλέξη. Δεν περίμενα να φύγει πρώτος αυτός, εξάλλου ήταν ένα χρόνο μικρότερος. Γνωριστήκαμε στις αρχές της Μεταπολίτευσης. Μπήκε γενναία στη διευθυντική ομάδα της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού (ΕΜΝΕ) και του περιοδικού της *Μνήμων*. Η Εταιρεία, με μια πρώτη της μορφή, είχε δημιουργηθεί λίγα χρόνια πριν, επί δικτατορίας, και αναζητούσε, στο φιλελεύθερο πλέον πολιτικό και πνευματικό πλαίσιο, τη δική της ανανέωση. Εδώ η συμβολή του Αλέξη ήταν αποφασιστική. Δεν είχε, όπως οι περισσότεροι από εμάς τους φίλους του, ανασταλτικά συμπλέγματα, ήταν πιο ελεύθερος να πει τη γνώμη του και να υπερασπιστεί τις επισημονικές και άλλες απόψεις του. Ήδη γερά μορφωμένος και συνεχώς ανανεώνοντας τα διαβάσματα και τις έρευνές του —κάτι που συνέχισε μέχρι τέλους—, δεν δίσταζε να είναι αιχμηρός με όσους επέμεναν να υπερασπίζονται προκλητικά την άγνοια ή τη μετριότητα τους.

Η ομάδα του *Μνήμονα* του οφείλει πολλά, γιατί σε πνεύμα συντροφικό μάς έκανε γνωστά όσα ήδη γνώριζε από τις σπουδές του στο Παρίσι για την περίφημη τότε γαλλική ιστορική σχολή, μας ώθησε σε νέα διαβάσματα, σε άλλους προβληματισμούς.

* Το κείμενο δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στην *Καθημερινή* στις 16.4.2025.

Μαζί σχεδιάσαμε τις εκδόσεις μικρού σχήματος που κυκλοφόρησαν παράλληλα με το περιοδικό μας: «Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας». Αυτός μετέφρασε το κείμενο του Eric Hobsbawm (*Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της Ιστορίας*), που κυκλοφόρησε, το 1981, δεύτερο στη σειρά αυτών των εκδόσεων. Αλλά τα *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, που εκδόθηκαν στην ίδια σειρά (αρ. 14, 1993), είχε τόση επιτυχία που ανατυπώθηκε πολλές φορές και διαβάστηκε από πολλούς φοιτητές ως εγχειρίδιο στα Πανεπιστήμια.

Ήταν μαζί μας όταν μια ομάδα του *Μνήμονα* ταξινόμησε το δημοτικό αρχείο της Ερμούπολης, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970. Νέοι και νέες τότε ανακαλύπταμε τεκμήρια άγνωστα για μας, που επέτρεπαν μια άλλη, σφαιρική εικόνα της σημαντικής αυτής πόλης. Και μετά τη δουλειά διασκεδάσαμε. Μου έρχεται στον νου μια βραδινή πορεία μας, από το ένα άκρο του νησιού στο άλλο, με φεγγαράδα και τον Αλέξη να τραγουδά, τι άλλο, Σαββόπουλο.

Συμμεριζόταν ένθερμα και πρωτοστατούσε στην επιμονή μας, που δεν ήταν συνήθης πρακτική την εποχή αυτή και δυστυχώς όλο και περισσότερο ατονεί σήμερα, στις συλλογικές εργασίες και στη σύνταξη βασικών εργαλείων έρευνας (βιβλιογραφίες, ευρετήρια, ταξινομήσεις, αποδελτιώσεις κ.τ.ό.), στην κατεύθυνση που είχε επισημάνει ο Κ. Θ. Δημαράς. Αυτή την επιμονή, όσα τεκμήρια συγκεντρώνεις για τη δική σου έρευνα να τα μοιράζεσαι με άλλους, να ανταλλάσσεις μαζί τους δελτία, φωτοτυπίες κ.λπ. (αργότερα με ηλεκτρονικό τρόπο), ο Αλέξης την οδήγησε σε άλλο, υψηλότερο επίπεδο. Ποιος δεν τον ευγνωμονεί, αν το γνωρίζει ή όταν το μαθαίνει, ότι αυτός κυρίως έστησε στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο την τόσο πλούσια «Ανέμη – Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών»; Ποιος δεν αναζήτησε εκεί βασικά κείμενα της νεοελληνικής γραμματείας, ιδιαίτερα στα χρόνια της πανδημίας; Στην «Ανέμη» ο Αλέξης ανέρτησε και τα εκατοντάδες δελτία του στην ενότητα «προσωπογραφία» και τα εμπλούτιζε συνεχώς. Στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης δημοσίευσε βασικά για κάθε νέο ερευνητή βοηθήματα: «Υποσημειώσεις και παραπομπές» (πρωτοδημοσιευμένες στον 12ο τόμο [1989], του *Μνήμονα*) και το «Εγχειρίδιο του νεοελληνιστή». Και ήταν πρόθυμος πάντα να καλύψει με τις γνώσεις του και την πλούσια βιβλιοθήκη όχι μόνο αναζητήσεις φοιτητών και φοιτητριών αλλά πολλά κενά και στις δικές μας γνώσεις.

Άλλοι θα αποτιμήσουν καλύτερα και αναλυτικά την προσφορά του, πρώτα στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών και αργότερα στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπου υπηρέτησε ως ομότιμος και

μετά τη συνταξιοδότησή του. Εκεί έδωσε και αυτός μάχες με τις γνώσεις και το κύρος του για να κρατήσει η Φιλοσοφική Σχολή του Ρεθύμνου το υψηλό της επίπεδο, παρά τις αντιξοότητες που συνεχώς συναντούν τα περιφερειακά δημόσια πανεπιστήμια. Θέλω να θυμάμαι ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1990, όταν μας ονόμαζαν, περιπαικτικά αλλά και με μια κάποια ζήλια, «το Χάρβαρντ της Μεσογείου». Τότε ήταν που ο Αλέξης έκανε ένα εξαμηνιαίο μάθημα που άφησε εποχή: η ποίηση στα τραγούδια του Σαββόπουλου.

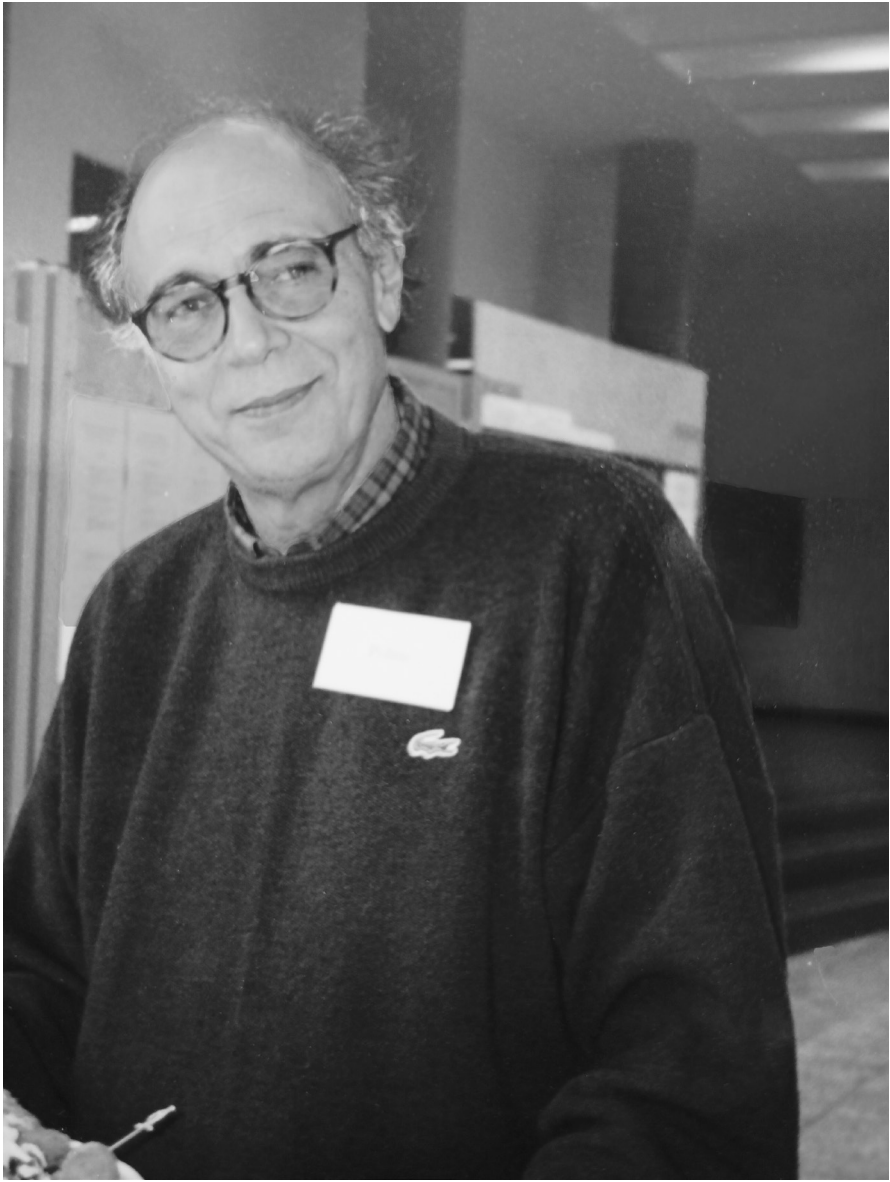
Άλλοι πάλι πιο ειδικοί θα αποτιμήσουν το πλούσιο συγγραφικό του έργο, για τα δημοτικά τραγούδια, τη νεοελληνική ποίηση και άλλα πολλά. Όλοι μας ωφεληθήκαμε από τις πολλαπλές γνώσεις του, την ευαισθησία του, το κριτικό του πνεύμα, την ικανότητά του να εντάσσει τα θέματα που τον απασχολούσαν στο πραγματικό ιστορικό τους πλαίσιο. Δεν θα τον ξεχάσουμε, γιατί έχουμε πολλά και ωραία να θυμόμαστε.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ *Η ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1821-1950)**

Ξεκινάω από μια έμμονη ιδέα μου. Με την ασάφεια που επίμονα επικαθορίζει τους τρόπους με τους οποίους σκεφτόμαστε, πολύ συχνά θεωρούμε πως το παρελθόν το ανακαλούν είτε η παράδοση είτε η ιστορία ομότροπα –συγχέουμε δηλαδή τη σχέση μας με τα παλιά γεγονότα. Όταν ο Κωστής Παλαμάς έλεγε δυο μέρες μετά την 28η Οκτωβρίου 1940 «Αυτό το λόγο θα σας πω, δεν έχω άλλο κανένα / μεθύστε με το αθάνατο κρασί του εικοσιένα», συνέπλεξε ακριβώς την Ιστορία με την Παράδοση.

Λοιπόν, όχι. Παράδοση και Ιστορία συνιστούν δύο διαφορετικούς, συμπληρωματικούς, αλλά και συνάμα αντιτιθέμενους τρόπους με τους οποίους το παρελθόν προεκτείνεται χρονικά και αποτελεί πια τμήμα του παρόντος μας. Παράδοση είναι η άμεση και βιωματική σχέση μας με το παρελθόν, είναι ό,τι κληρονομήσαμε από τους παλαιότερους και τώρα είναι ένα κομμάτι του εαυτού μας. Το βιώνουμε, το μεταχειριζόμαστε, το μετατρέπουμε, το ανανεώνουμε. Εδώ το εμφαντικότερο παράδειγμα είναι σίγουρα η γλώσσα. Η γλώσσα περιλαμβάνει και παλαιότατες λέξεις και χθεσινές: την παραλάβαμε όμως και την χρησιμοποιούμε ως ενιαίο και

* Χρήστος Λούκος, *Η Ερμούπολη της Σύρου (1821-1950)*. Από το *Λίβερ-πουλ της Ανατολικής Μεσογείου στη βαμβακούπολη των Κυκλάδων*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2022. Το κείμενο διαβάστηκε στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, στις 2.5.2023.

συμπαγές σύνολο. Αντίθετα, η Ιστορία μάς αποκόπτει από τη βιωματική σύνδεση, μας οδηγεί να την επεξεργαστούμε και η σχέση μας μαζί της είναι επιλεκτική –κάτι κρατάμε κι άλλα συνειδητά απορρίπτουμε. Αν δεν αποστασιοποιηθούμε, δεν είναι δυνατόν να διερευνήσουμε ούτε την αλληλουχία ούτε καν τα ίδια τα γεγονότα. Βιωματική ιστορία δεν υφίσταται· πρέπει κανείς να σταθεί έξω από το ρεύμα για να διακρίνει και τα πράγματα, και τα σημεία καμπής, τομής ή ενότητας, για να διακρίνει τη συνολική πορεία και την έκταση των φαινομένων που θέλει να ιστορήσει. Με δυο λόγια: η ιστορία είναι γνώση, ορθή ή πεπλανημένη, ενώ η παράδοση μνήμη. Ο ποιητικός λόγος του Κωστή Παλαμά δεν στόχευε την αλήθεια· συναισθήματα γύρευε να προκαλέσει –αυτό άλλωστε χρειαζόταν εκείνη τη στιγμή ο τόπος.

Το βιβλίο λοιπόν του αγαπητού σε όλους μας Χρήστου Λούκου μάς κατευθύνει ακριβώς προς την αντίθετη πορεία. Φτάνοντας πρώτη φορά στη Σύρο, καθώς το καράβι πλησιάζει στο λιμάνι, το μυαλό μας γεμίζει συναισθήματα. Προτού καν ξεμπαρκάρουμε, αυτά τα ατελείωτα πέτρινα αρχοντικά μας παραξενίζουν· κι αφού κατέβουμε και προχωρήσουμε λίγο χαζεύοντάς τα, στρίβουμε στον πρώτο πλατύ δρόμο, που βλέπουμε να μας οδηγεί σε μια πλατεία. Μα τέτοια πλατεία δεν έχουμε ξαναδεί στον τόπο μας· μπροστά μας τώρα δεσπόζει ένα τεράστιο κτίριο, με κάτι μνημειακές μαρμάρινες σκάλες. Το Δημαρχείο. Δεξιά του ένα άλλο πολύ κομψό κτίριο, αριστερά του ένα τρίτο, κι αυτό πανέμορφο. Μα τι ήταν ετούτος ο τόπος, τι πλούτος κρυβόταν, ποιοι τον έφτιαζαν, πότε, ποιοι τον κατοικούσαν, τι σοί κοινωνία ζούσε εδώ; Μετά το συναίσθημα αρχίζουν οι απορίες.

Το μαγικό κλειδί που θα λύσει τις απορίες βρίσκεται σ' εκείνο το τρίτο κτίριο της πλατείας, το αριστερά του Δημαρχείου. Εδώ στεγάζεται το Αρχείο της πόλης, όπου το παρελθόν μετατρέπεται σε Ιστορία· αλλά η μετατροπή χρειάζεται ιθύνοντα νουν, και το όνομα αυτού, Χρήστος Λούκος. Και η πορεία της μετατροπής χρειάζεται εργάτες.

Καθηγητής της Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ο Χρήστος Λούκος έβαλε έναν από τους στόχους της ζωής του να βρει και να μορφώσει τους εργάτες που απαιτούνται για να μετατραπούν τα σκόρπια ανά την Ελλάδα αρχεία σε μικρούς ή μεγάλους πυρήνες ιστορικής γνώσης. Στην τάξη δίδασκε τη θεωρία, πώς προκύπτουν τα αρχεία, πού μπορεί να τα βρούμε, πώς τα καταγράφουμε, πώς τα ταξινομούμε, τι τα ρωτάμε –επειδή το παρελθόν, σαν τους μάρτυρες στο δικαστήριο, δεν μιλάει αν δεν το ρωτήσουμε, κι αν η ερώτηση είναι αφελής, αστόχαστη, η απάντηση δεν θά 'χει αξία. Και μετά το μάθημα στην τάξη, το καλοκαίρι στις διακοπές, όλοι μαζί, δάσκαλος και μαθητές τρέχουν πότε στο μοναστήρι της Χοζο-

βιώτισσας στην Αμοργό, πότε στη Σαντορίνη, πότε εδώ και πότε εκεί, και το μάθημα γίνεται με τη δουλειά –γιατί μόνο έτσι μαθαίνεις, επί τόπου.

Χρειάστηκε κοντά μισός αιώνας για να γίνει ετούτο το βιβλίο. Αλλά βγήκε σωστό· αρχίζω από τον τίτλο, «Η Ερμούπολη της Σύρου». Μα δεν είναι πλεονασμός, Σύρο δεν τη λέμε και την πόλη; Σίγουρα· συναισθηματικά, βιωματικά η Ερμούπολη ταυτίζεται με τη Σύρο –ξέρετε κανένα Ερμουπολίτη; μόνο Συριανούς ξέρουμε. (Σημειώνω πως ο υπολογιστής υπογράμμισε τη λέξη «Ερμουπολίτης», άρα ούτε στο λεξικό δεν υπάρχει). Ο τίτλος όμως του βιβλίου είναι σωστός· ιστορικά άλλο η Σύρος, άλλο η πόλις του Ερμού, αυτή που φτιάχτηκε σε μιαν έρημη ως τα 1821 παραλία μπροστά σ' ένα λιμάνι, κλειστό, αρκετά προφυλαγμένο απ' τους βοριάδες, και ολότελα από την οθωμανική εξουσία, εκεί, μέσα στο κέντρο του Αιγαίου. Γιατί κι από τους Τούρκους; –επειδή ως τα 1821 οι κάτοικοι του νησιού ήταν όλοι καθολικοί, προστατευόμενοι λοιπόν από τον βασιλιά της Γαλλίας.

Δε θα δώσω, βέβαια, μια μικρή περίληψη ετούτου του εξαιρετικά πλούσιου, αλλά περιληπτικού, παρά τις εξακόσιες τόσες σελίδες του βιβλίου. Δυο λόγια μόνο, την ουσία. Το πρώτο μέρος, με τον μεσότιτλο «Ακμή και παρακμή μιας μεσογειακής πόλης», αρχίζει από τα 1822, όταν φτάνουν οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες στο λιμάνι, κι απλώνεται έως τα 1880 πάνω-κάτω. Αυτή είναι η περίοδος που καθορίζει την Ερμούπολη που πρωτοαντικρίσαμε άμα φτάσαμε με το καράβι. Και το σημαντικό, το ιδιαίτερο, είναι ότι όλα ετούτα τα πενήντα χρόνια η πόλη λειτουργούσε με ρυθμούς διαφορετικούς από το μικρό ελλαδικό κράτος. Όχι απλώς διαφορετικούς, κάτι παραπάνω· λειτουργούσε με ανόμοιους, ενίοτε μάλιστα και με αντίστροφους ρυθμούς. Κεντρικός στόχος του κράτους ήταν η απελευθέρωση των υπόδουλων αδελφών, κεντρικός στόχος των Ερμουπολιτών –να που μας χρειάζεται η λέξη– η αύξηση του πλούτου της πόλης. Δηλαδή, συμφεροντολόγοι; Ναι, ή αν αφαιρέσουμε το συναίσθημα, πρακτικότεροι, και λιγότερο μεγαλόστομοι. Το κεντρικό ελληνικό ιδεολόγημα, η Μεγάλη Ιδέα, είχε μικρότερη απήχηση στην Ερμούπολη –ακριβώς όπως και στις άλλες δύο εμπορικές πρωτεύουσες του ελληνισμού, τη Σμύρνη και την Πόλη, την Κωνσταντινούπολη. Γιατί η Μεγάλη Ιδέα δεν είχε καμία προοπτική χωρίς πόλεμο, και πόλεμος σήμαινε Αιγαίο ανάστατο, μ' άλλα λόγια την καταστροφή του εμπορίου. (Μικρή σημείωση: το ανάστατο Αιγαίο είχε αναγκάσει τις Μεγάλες Δυνάμεις να επιβάλουν στον Σουλτάνο την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους.)

Δηλαδή οι Ερμουπολίτες έμποροι αντιστρατεύονταν τη Μεγάλη Ιδέα; Ρητά όχι, μόνο ο Ροΐδης τόλμησε να το πει, κι αυτός με πλάγιο τρόπο.

Αλλά μια επισήμανση του Ροϊδη για τα ψευτοναηλίκια του 1878, όταν την ώρα του ρωσο-τουρκικού πολέμου απειλούσαμε την Τουρκία με γενική εξέγερση των υπόδουλων χριστιανών, με οδήγησε σε μια σκέψη που με βοηθάει να φανταστώ καλύτερα τις διαφορές. Οι Ερμούπολίτες απόφευγαν να σκεφτούν τον πόλεμο, κι όταν στην Κρητική επανάσταση του 1866 ανέβηκε ο πατριωτικός πυρετός, βρέθηκαν ολότελα ανοχύρωτοι –ούτε ένα κανονάκι δεν πρέπει να υπήρχε στο έμπα του λιμανιού ή στην απέναντι όχθη. Το εντυπωσιακό είναι ότι δεν φαίνεται να έβαλαν μυαλό, αλλά ευτυχώς γι' αυτούς το 1878 η Αγγλία εμπόδισε τη ναυτική κινητοποίηση των Τούρκων. Στοιχείο δεύτερο που βοηθάει τη φαντασία μου –ναι, η ιστορική σκέψη χρειάζεται και τη φαντασία, εκείνη όμως που συνδυάζει χωρίς να εφευρίσκει–, στοιχείο λοιπόν δεύτερο η αναμικτή παρουσία των ποιητών στην κοινωνία. Πραγματικά, μόλις απομακρυνθούμε λίγο από τον στενό κύκλο των γυμνασιόπαιδων, η ποιητική φαντασία εξαερώνεται. Και η Μεγάλη Ιδέα στάθηκε, το ξέρουμε –χέρι χέρι βέβαια με τον Έρωτα– το βαρύ πυροβολικό της ποιητικής έμπνευσης. Όσο για την κυκλοφορία των ποιητικών βιβλίων, το πόσο πουλιόντουσαν δηλαδή, πρέπει να περιμένουμε να εμφανισθούν στο διαδίκτυο οι κατάλογοι των συνδρομητών, δηλαδή των αγοραστών, ώστε να αποκτήσουμε το υλικό όπου θα βασισθεί η σκέψη μας.

Από κάποια στιγμή και πέρα, όμως –να πούμε από το 1880, ή πάνω κάτω από το 1900;– αυτή η διαφορετική πορεία σταματάει κι η Ερμούπολη αρχίζει να βαδίζει ομότροπα με το ελληνικό κράτος. Τι άλλαξε; Ίσως ο πιο σκληρός όρος από εκείνους που καθόρισαν την παρακμή της ανεξάρτητης, αυτόνομης πορείας της Ερμούπολης να είναι ο οριστικός εκτοπισμός των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια στη μεταφορά εμπορευμάτων. Ο ατμός επιταχύνει και συντομεύει το ταξίδι· αυτό σημαίνει πως δεν χρειάζονται ενδιάμεσοι σταθμοί, το καράβι μπορεί πια να ξεκινήσει από την Οδησό και να πλεύσει ως την Ιταλία, τη Γαλλία, μπορεί και την Αγγλία, δίχως ενδιάμεσους ανεφοδιασμούς. Η Ερμούπολη ήταν ο σταθμός του Αιγαίου είτε προς τη Μάλτα και την Ιταλία είτε προς την Αίγυπτο· με τα ατμόπλοια ο σταθμός αχρηστεύθηκε οριστικά εκεί γύρω στα 1870. Ωστόσο η δυναμική της πόλης ήταν ακόμα ισχυρή· υπήρχε η δυνατότητα, και πραγματικά αναπτύχθηκαν σθεναρές και βιώσιμες βιομηχανικές μονάδες. Η περιπλάνηση στις σελίδες του πρώτου ετούτου μέρους του βιβλίου που περιγράφουν θεματικά όλη την περίοδο από τα 1822 έως τα 1900, 1910, μας επιτρέπουν να καταλάβουμε το «θαύμα της Ερμούπολης», αυτό που μας εντυπωσίασε όταν την πρωτοαντικρίσαμε.

Είχα πει παραπάνω μια παραδοξολογία, «του εξαιρετικά πλούσιου, αλλά περιληπτικού βιβλίου». Ναι, αναγκαστικά, προκειμένου ο τόμος να

μείνει («εγχειρίδιο»), και ετυμολογικά τουλάχιστον, («εγχειρίδιο») σημαίνει να μπορούμε να το κρατήσουμε στο ένα χέρι, έμειναν απέξω αρκετά πράγματα. Είδαμε πως η επαφή των Ερμουπολιτών με τη λογοτεχνία, την καλλιτεχνία γενικότερα, δεν σχολιάστηκε, καθώς δεν ήταν από τα κρίσιμα χαρακτηριστικά της κοινωνίας τους –έξω από την όπερα. Ένα άλλο επί μέρους κομμάτι της ερμουπολίτικης ιστορίας που αναγκαστικά παραλείφθηκε είναι οι σχέσεις με την κρητική εξέγερση του 1866-1869· οι προσωρινοί πρόσφυγες, ο ανεφοδιασμός των εξεγερμένων, το πλοίο «Αρχάδι», ο Χόβαρτ πασάς. Ο ίδιος ο Χρήστος Λούκος θα ξέρει πολύ καλύτερα πόσα πράγματα αναγκάστηκε να τα αφήσει στην άκρη· η κάθε σύνθεση αναγκαστικά αυτοπεριορίζεται. Προτού όμως περάσουμε στα άλλης υφής πιο κοντινά μας χρόνια, αντιγράφω, κλέβω από το βιβλίο το πιο ευδιάκριτο τεκμήριο για το περίεργο περπάτημα της κοινωνίας. Το μέγαρο του Δημαρχείου αρχίζει να χτίζεται το 1875 κι ολοκληρώνεται περί τα 900: χρόνια παρακμής πια, μιας παρακμής όμως που κανείς δεν εννοεί ούτε να το πιστέψει, ούτε να το αποδεχθεί.

Το δεύτερο μέρος, με τον μεσότιτλο «Μια μεγάλη επαρχιακή πόλη», περιγράφει ακριβώς μια κοινωνία όπου κανείς δεν εννοεί να αποδεχθεί πως η παρακμή είναι οριστική. Είναι τα χρόνια όπου, ακριβώς, η μνήμη επικαλύπτει την ιστορία. Οι Ερμουπολίτες δεν θέλουν να καταλάβουν πως η ακμή του προηγούμενου αιώνα είχε προκύψει από μία σωρεία συμπτώσεων: κάποιοι δια θαλάσσης έμποροι που εκτοπίστηκαν βίαια σ' έναν έρημο τόπο με κατάλληλο, αχρησιμοποίητο ως εκείνη την εποχή λιμάνι, όπου ειδικές συνθήκες που είχαν συντελεστεί πριν δύο αιώνες, οι Διομολογήσεις του Γάλλου καθολικού μονάρχη με το Σουλτάνο, επέτρεψαν στους πρόσφυγες εμπόρους, παρά τον πόλεμο που επικρατούσε στα 1822, να συνεχίσουν να εμπορεύονται όπως στην ειρήνη. Μόνο η ιστορική ματιά μπορεί να διεισδύσει στη σειρά ετούτη των απανωτών συμπτώσεων, η απλή ανθρώπινη εμπειρία όχι.

Για σαράντα λοιπόν περίπου χρόνια η Ερμούπολη θα μετατρέπεται χρόνο με το χρόνο σε ολοένα και πιο επαρχιακή πόλη. Ενώ οι άλλες, οι στεριανές επαρχιακές πόλεις θα αναπτύσσονται, εδώ τον τόνο θα τον δίνει μια στασιμότητα που φθίνει. Τα εργοστάσια που είχαν στηθεί χάρη στον υπερπληθυσμό που επιβίωνε και στο συσσωρευμένο κεφάλαιο, θα κλείνουν ή θα μεταφέρονται στον Πειραιά· οι πολιτευτές και οι δημοτικοί άρχοντες θα προσπαθούν να πιέσουν το κεντρικό κράτος για προνομιακή μεταχείριση, οι εργάτες και οι εργάτριες θ' αναζητούν τρόπους ώστε να δεσμεύσουν όσο γίνεται τους κεφαλαιούχους. Το βιβλίο θα εστιάσει στην καινούρια δυναμική που προσέφερε μια καινούρια εξορία, η προσφυγιά

της Μικρασιατικής καταστροφής, που θα την εντάξει στην πανοραμική εικόνα της καινούριας κοινωνίας που μας προσφέρει. Θα έλεγα μάλιστα πως ο Χρήστος Λούκος σαν να συμερίζεται κάπως τις αγωνίες των Ερμούπολιτών –αν δεν ήταν τόσο αδιάφορο το κεντρικό κράτος, αν δεν ήταν τόσο βουλιμικοί οι κεφαλαιούχοι; Μπορεί, δεν λέω, μα το δικό μου μυαλό αναζητάει τα παράξενα και πάλι αποτελέσματα της οικονομικής κατάρρευσης. Αν είχε στεριώσει μια μεσαία τάξη, θα είχαμε ίσως την παρόμοια εξέλιξη με τις άλλες ελληνικές επαρχιακές πόλεις. Το αρχιτεκτονικό αποτύπωμα του 19ου αιώνα θα χανόταν, όπως έγινε στην Πάτρα, στη Λαμία, στην Καλαμάτα, στο Αγρίνιο· η βολή του τσιμέντου, του μωσαϊκού θα κυριαρχούσε –ενώ η φτώχεια το διατηρεί αναγκαστικά.

Δεν νομίζω πως χρειάζεται κάποιο ειδικό σχόλιο για το σύνολο του βιβλίου. Ευχαριστούμε όλοι τον Χρήστο Λούκο και τον συγγαίρου με την τρέχουσα και την αρχική σημασία της λέξης, χαιρόμαστε κι εμείς για το επίτευγμα. Γενικές και ειδικές ευχαριστίες στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης· ό,τι βγαίνει από αυτό το μαγαζί ωφελεί πολλαπλά, είμαστε περήφανοι για εσάς. Τέλος, ευχαριστίες και στο Ινστιτούτο, που μας φιλοξενεί και που φιλοξενεί και τις εξαιρετικά πλούσιες βάσεις δεδομένων για τη Σύρο και την Ερμούπολη.